

Людмила КОТКОВА,

доцент кафедри філологічних дисциплін
та методики їх викладання
Чернігівського обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти
імені К. Д. Ушинського,
кандидат філологічних наук

**МОВНІ ТАЄМНИЦІ:
ДОСЛІДЖУЄМО ВТРАЧЕНІ
Й ВІДНАЙДЕНІ СКАРБИ
Лінгвістична мандрівка**

Іван Огієнко — це людина, яка жила для України та її мови. Він був науковцем, міністром освіти, митрополитом і найголовніше — палким борцем за українську культуру.

1918 року І. Огієнко став міністром освіти УНР. Із першого ж дня почав упроваджувати українську мову в школах та вишах. Коли більшовики захопили Україну, його праці заборонили, а ім'я викреслили з історії.

У вигнанні Іван Іванович Огієнко не зламався: писав книги з української мови, досліджував історію церкви, згуртовував українську діаспору навколо рідного слова. Ставши митрополитом Іларіоном, читав проповіді українською, хоча більшість церков тоді служили церковнослов'янською. Мета Івана Огієнка була проста, але велична: зберегти українську мову й відродити її для майбутніх поколінь.

За відродження цього імени ми доземно дякуємо Миколі Тимошику — українському науковцеві, журналістові, публіцистові, докторові філологічних наук, професорові, академікові Академії наук вищої школи України, членові Національної спілки журналістів України й Національної спілки письменників України, голові Фондації імени митрополита Іларіона (Огієнка). Нині ми маємо майже 30 книжок Івана Огієнка (митрополита Іларіона), які зі щемною любов'ю до цієї величної особистості впорядкував саме М. Тимошик.

У книжках Івана Огієнка – глибина віків, дух нашої історії, мови, культури. Сьогодні ми в цьому переконуємося. Запрошую всіх охочих до цікавої мовної мандрівки з нашим гідом-наставником – справжнім велетом духу, мовознавцем, істориком, культурним діячем, який жив і творив із вогнем у серці.

1. Гендер у мові: чому земля — «вона», а дуб — «він»?

Уявіть, що ви мандруєте в часі й опиняєтеся в давнині, коли люди ще не знали граматичного роду. Усе було просто: *бик і корова, батько й мати, вовк і вовчиця*. Наші предки так називали тварин / людей, тоді ще не було ніяких граматичних категорій. Але з розвитком мови з'явилася потреба якось позначати «чоловіче» й «жіноче». Так і з'явилися граматичні роди.

Іван Огієнко пояснює, що мовний рід сформувався не випадково, а за певною логікою. Усе велике, міцне, діяльне отримувало чоловічий рід. Наприклад, *дуб* чоловічого роду, бо це сильне, могутнє дерево. А от *земля* чи *груша* — жіночого роду, бо вони *народжують*: земля дає врожай, а дерево — плоди.

А що з абстрактними поняттями? Тут теж цікаво: багато таких слів, як *мудрість, любов, сила*, стали іменниками жіночого роду. Але згодом деякі «розмилися» й перейшли в середній рід — наприклад, *життя*.

Отже, мова — не просто слова, це відбиток того, як давні люди бачили світ. Навіть сьогодні ця логіка впливає на те, як ми сприймаємо слова та поняття.

Більше можемо дізнатися з фрагменту, який нам залишив у спадок один із найпотужніших філологів початку й середини ХХ століття І. Огієнко: «Початкова мова не знала граматичного роду й часто надавала самцям і самицям різні назви, пор. наші батько-мати, баран-овечка, бугай-корова і т. ін., і тільки пізніше, коли виникла потреба граматичного статевого розрізнення, цебто коли мова ускладнювалася, тоді виникла потреба й розрізняти живі іменники чоловічої статі від жіночої. Довший час в індоєвропейській мові існували тільки два роди, відповідно до двох тільки фізичних статей: чоловічу і жіночу» [с. 160].

«Усе велике, сильне, значне, діяльне мислилось роду чоловічого; навпаки — усе мале, похливе, слабе, пасивне відійшло до роду жіночого.

Кидається в вічі, що в багатьох мовах "*земля*" а також назви країн та островів — жіночого роду; "*земля*" родить, а тому вона й роду жіночого; так само й назви країн (пор. "*земля-мати*").

"*Дерева*" родять, і це допровадило до того, що в індоєвропейських мовах більшість назв дерев — жіночого роду. До жіночого роду відійшло й багато іменників абстрактних чи уможлядних (пізніше багато з них прийняло рід ніякий)» [с. 162].

2. Чому теля — «воно», а дівча — не «вона»?

Подумаймо: якщо *батько* і *мати* — це очевидно «слова з природи» чоловічого й жіночого роду, то чому *хлоп'я* й *дівча* — середнього? Адже за статтю ми розрізняємо останніх як людей чоловічої й жіночої статі відповідно.

У давнину вважали, що молоде й ще не доросле не мало природи ні чоловічого, ні жіночого роду. Наприклад, *теля*, *лоша* — це не бик і не корова, не кінь і не кобила, а просто маленька істота, яка ще виросте. Саме тому всі ці слова отримали середній рід і закінчення **-а**, **-я**.

Цікаво, що попри такий рід, ми ніколи не плутаємо, хто є хто. Ми бачимо й чуємо відмінності між хлопчиком і дівчинкою, тому ніхто не скаже: «Ой, яке миле дівча! Він такий веселий». Це ще раз доводить: граMATика влаштована не просто так, а як це зручно для мислення й спілкування.

Читаємо в І. Огієнка: «*Батько, воєвода, тесть, син, зять* — це слова з природи чоловічого роду. *Мати, доня, сваха, дівчина* — це слова з природи жіночого роду.

З бігом часу все живе молоде й недоросле віднесене було в мові до неозначеного, нейтрального роду, цебто до роду т. зв. ніякого, чи середнього, й отримало закінчення **-я** (це в давнину був звук носовий **&**, а по шелесних звуках пізніше стало **-а**: *порося, теля, лоша, курча, дівча, хлопча*) [с. 168].

3. Фемінітиви — це щось нове?

Чи, навпаки, дуже давнє? Насправді фемінітиви існували в українській мові завжди.

Колись усі були *учителями, поетами, професорами* незалежно від статі. Але людям зручно було розрізняти, хто є хто, тож мова почала створювати *парні слова*: *учитель* — *учителька*, *сусід* — *сусідка*, *учень* — *учениця*.

Деякі фемінітиви виникли природно — просто додалося **-ка** чи **-иця**. Але деякі змінилися інакше: *удівець* — *удова*, *гість* — *гостя*. А ще були *подруга* та *другиня* — відразу два варіанти для жіночого роду.

Фемінітиви — це не *модне* явище, а частина *живої мови*, яка завжди пристосовується до нашого мислення й життя. От уявіть, що вам потрібно сказати, що ваша мама — лікар. Як зручніше: «*моя мама — лікар*» чи

«моя мама — лікарка»? Відчуваєте різницю? Ось так і працює мова — вона нам допомагає висловлюватися точніше.

Усе ж не варто творити фемінітиви необдумано. Ви ж не скажете *вівчар* — *вівчарка*, *електрик* — *електричка*, *пілот* — *пілотка*? Звичайно ж, ні. Тому утворюймо фемінітиви зі смаком і там, де доречно.

Ось як про перші фемінітиви згадує І. Огієнко: «Розпізнання роду в назвах живих осіб чи живих істот завжди зовсім легко й до плутанини ніколи не веде, бо це розпізнавання бачимо наочно: зір і слух легко вказують про рід особи чи істоти, це її стать.

Крім цього, мова витворила звичайно подвійні паристі форми для назв істот: чоловічі й жіночі, напр., *учитель* — *учителька*, *удівець* — *удова*, *мученик* — *мучениця*, *професор* — *професорка*, *сусід* — *сусідка*, *сусіда*, *гість* — *гостя*, *друг* — *другиня*, *подруга*, *учень* — *учениця* й т. ін. Їх дуже багато» [с. 168].

4. Чому «ніч» – вона, а «ніж» – він?

Уявіть собі світ, де *піч* була *нею*, а *ніж*... теж *нею*. Дивно? А от у давнину так і було! Слова, що закінчувалися на **-ж**, **-ч**, **-ш**, **-щ**, колись були з м'яким знаком, тобто з основою на м'який і належали до жіночого роду: *здобич* (*здобичь*), *ніч* (*нощь*), *піч* (*пещь*), *річ* (*річь*), *воша* (*вошь*).

Але з часом ці звуки «загартувалися», стали твердими, і частина таких слів раптом «переїхала» до чоловічого роду: *ніж*, *кущ*, *овоч*, *борщ*. Саме ця зміна й спричинила плутанину, яку ми бачимо досі.

Це ще раз доводить: мова — не математика, а жива історія, де правила творяться, змінюються, а іноді навіть змагаються між собою!

Читаємо про це в І. Огієнка: «У питаннях роду слів особливої уваги заслуговують слова на шелесну **ж**, **ч**, **ш**, **щ** на кінці, що в давнину були звуками м'якими. У більшості своїй у глибокій давнині вони були словами жіночого роду (як слова і пнів): *здобичь*, *ложь*, *пещь* (*піч*), *нощь* (*ніч*), *річь* (*річ*), *вошь* (*воша*) й т. ін. Але частина слів з таким же закінченням пішла і до роду чоловічого: *ніж*, *овоч*, *ківш*, *борщ*, *кущ*. Звуки **ж**, **ч**, **ш**, **щ** з бігом віків у нашій мові стверділи на кінці слів, а це їх рішуче потягло до роду чоловічого, а тим самим збільшило поплутання та підсилило боротьбу родів» [с. 173].

5. Чи завжди «голуб» і «степ» були іменниками чоловічого роду?

Обидва іменники закінчуються на губний звук і мають нульове закінчення. Але чи так завжди було?

Уявіть, що ми живемо в часи Київської Русі й кажемо: «*Моя голубь прилетіла*», «*Стара літопись розповідає про князів*». Дивно звучить, правда? Але колись ці слова були жіночого роду: *голубь, степь, пиль, літопись, продажь*. Така була тоді закономірність: усе, що закінчувалося на твердий, відносили до чоловічого роду, на м'який — до жіночого.

Та мова — це не статична картина, а живий організм: вона постійно змінюється. Так трапилося, що колись м'які звуки **б, п, в** «загартувалися», стали твердими, і слова «перебігли» до чоловічого роду: *голуб, степ, літопис, продаж*.

Цей «перехід» особливо помітний у південних слов'ян — у болгарській та сербській мовах майже всі такі слова давно стали іменниками чоловічого роду. В українській цей процес ішов вільніше, але теж змінив мову.

Тож виходить, що рід слова — це не просто граматики, а слід *живої історії*, де навіть звуки впливають на те, як ми сьогодні говоримо.

Читаємо про це в І. Огієнка: «Так само звуки **б, п, в** у давнину на кінці слова також могли бути м'якими, а слова такі були, звичайно, роду жіночого: *голубь, степь, поступь*. З бігом часу ці **б, п, в** зовсім стверділи в нашій мові, а тому слова з ними на кінці поволі перейшли до роду чоловічого: *мій голуб, широкий степ, злий поступ*.

Взагалі, в історії життя слів української мови виразно помічається закон отвердіння закінчення їх, а це потягло їх з роду жіночого до чоловічого. Закон отвердіння наконечних приголосних слова надзвичайно сильний і послідовний у мовах південнослов'янських: болгарській, сербській та словінській, у нашій мові він був значно менший, але проте зробив багато виломів у питаннях мови, а особливо роду слів.

Напр., оці слова в давнину були в нашій мові з м'яким закінченням і роду жіночого: *голубь, степь, пиль, поступь, соблазнь, корь, продажь, літопись, Псалтирь* і т. ін., але з бігом часу закінчення цих слів зовсім ствердло і тому вони перейшли в рід чоловічий: *голуб, поступ, соблазн, кір, добрий продаж, давній літопис, широкий степ, щиросердий Псалтир* і т. ін.» [с. 173].

6. ЗАЛ чи ЗАЛА?

Актовий зал чи актова зала? Що вам здається природним, а що дивним?

Колись в українській мові іншомовні слова дуже часто набували жіночого роду. Ми мали *аналізу, діагнозу, психозу, залю, методу, шинелю, флянелю*. Це був

природний процес фемінізації запозичень — мова ніби «вбирала» такі форми у свою систему. Але 33 рік ХХ століття приніс до України не лише геноцид (голодомор), а й лінгвоцид — мововбивство: знищували слово, змінювали, підлаштовували під російську граматику, стирали кордони між двома мовами, робили все, щоб українці забули ген українськості й почали вважати себе з росіянами «єдиним народом». Мовна політика в радянські часи мала чітку мету: уподібнити українську до російської, витісняючи її природні особливості. Так, словник І. Кириченка 1955 року «диктує» нам у таких іменниках замість жіночого роду вживати чоловічий: *аналіз, діагноз, зал, метод, шинель, фланель*. Варто ще нагадати про ствердіння *л* (*флянеля — фланель*), знищення йотованого *я* після голосного й заміна його на *а* (*діягноз — діагноз*).

Цікаво, що слова *зал* і *зала* вже давно почали своє відродження. Це означає, що мова *чинить опір* примусовим змінам і намагається залишити свою природну логіку. Сподіваємося, що з часом ми повернемо ще більше власне українських форм. Чому це важливо? Бо мова — не просто слова, а частина нашої культури, нашого способу мислення. А граматику — це боротьба за мовну ідентичність. Коли нам нав'язують чужі мовні правила, це впливає і на те, як ми сприймаємо себе.

Подаємо фрагмент із праці Івана Огієнка, у якому йтиметься не просто про граматику. У ньому — про те, як мова стає полем битви за національну самобутність. І навіть зараз ця боротьба триває, коли ми повертаємо до життя природні українські мовні норми, звільняючи їх від колоніального тиску.

«Ось табличка родів слів по двох Словниках — Голоскевича 1929 р. і Кириченка 1955 р.

<i>Голоскевич:</i>	<i>Кириченко:</i>	<i>Рос. Форма:</i>
аналіза	аналіз	анализ
баль	бал, з балу	бал
бандероля	бандероль	бандероль
газеля	газель	газель
діягноза	діагноз	диагноз
заля	зал і зала	зал і зала
коректива	коректив	коректив
метод і метода	метод	метод
психоза	психоз	психоз
роля	роль	роль
туберкульоза	туберкульоз	туберкулез
флянеля	фланель	фланель
цикорія і цикорій	цикорій	цикорий
шинеля	шинель	шинель

Ця коротенька табличка ясно показує, що новий "акалемічний" правопис таки силою накидав нам російську форму роду іншомовних слів, а наш притаманний віковий процес фемінізації роду силою спиняє» [с. 196].

7. *Голосівки, шелестівки* – це красива вигадка чи терміни? І до чого тут *пень*?

Уявіть, що слова — це дерева. Вони ростуть, гілкуються, міцніють, а іноді навіть змінюють свою форму. А тепер подумайте: з чого починається будь-яке дерево? Звичайно, із пня.

Так само колись в українській мові корінь слова називали *пнем слова* — бо саме від нього «виростають» усі інші частини.

А що таке *шелестівка* й *голосівка*? Це старі назви приголосних і голосних звуків. Уявіть: голосні звуки — це ніби чистий, дзвінкий голос, тому їх називали *голосівками*. А приголосні? Вони звучать м'якше, «шелестять», тому й отримали назву *шелестівки*.

Приросток і *наросток* — теж неймовірно логічні слова. *Приросток* — це те, що «приростає» на початку (тобто префікс), а *наросток* — те, що «наростає» в кінці (суфікс). Як гілки, що додаються до стовбура.

Про цікаві слова-терміни варто зробити окремий тур: це була б надзвичайно цікава сторінка мандрівки. Тож у найближчому майбутньому обов'язково запросимо вас на таку екскурсію, яку «проведемо» разом з іншими мовознавцями, які жили в ХІХ – на початку ХХ ст.

8. *Купив хліб чи хліба? Перекинув віз чи воза?*

А ось тут, друзі, справжня мовна магія! Здається, різниця невелика, але насправді за цими змінами стоїть жива еволюція української мови. Іван Огієнко відкриває нам очі на один із найцікавіших процесів у мовознавстві — як сама мова шукає способи стати зрозумілішою для кожного з нас.

От як би ви сказали: «*перекинув воза*» чи «*перекинув віз*»?

Колись знахідний відмінок почав втрачати закінчення (носовий звук), це потягло до плутанини відмінків називного й знахідного, тому наша мова обрала родовий відмінок на **-а**. Розгляньмо речення: *Віл перекинув віз*. Що є підметом? Учні досить часто ставлять запитання **хто? що?** до обох слів, але ж насправді *перекинув* (**хто? що?**) *віл* (**кого? що?**) *віз*.

До тоталітарного радянського правопису 1933 року ми мали в українських книжках форми з **-а**. Наприклад, у І. Котляревського: «Дали нам греки прочухана», «Я вам потилишника дам», «За гріхи їм носа втруть» [с. 213]; у Т. Шевченка: «Дав би карбованця», «Побачиш світа», «Вітер лама дуба» [с. 213];

у П. Куліша: «Швидко ми вам хвоста вкрутимо», «Вибивають під бандуру гопака» [с. 213]; у Б. Грінченка: «Силкувався крутити білявого вусика», «Вхопив дрюка» [с. 214]; у І. Нечуя-Левицького: «Дала гарбуза», «Перекрестив рота», «Дав сторчака» [с. 214]; у В. Підмогильного: «Кинув інститута», «Глянувши на календаря», «Витягнув квитка», «Взяв листа», «Ножа вигострив», «Загострив олівця» [с. 222] та ін.

Безперечно, ця особливість відрізняє нашу мову від російської. Що зробив радянський уряд? Звичайно, заборонив уживання форм родового відмінка на **-а**.

Тож коли наступного разу ви вагаєтеся — *зрубав дуб* чи *зрубав дуба*, *виніс стіл* чи *виніс стола* — пам'ятайте, що за цим стоїть не просто граMATика, а тисячолітня боротьба мови за свою ясність.

Отже, пропонуємо прочитати оригінальне тлумачення від І. Огієнка: «Як уже сказано вище, жива мова вимагає, щоб слухач ясно й відразу розумів, де в реченні підмет (на питання *хто-що*), а де прямий предмет (на питання *кого-що*). Коли знахідний відмінок слів чоловічого роду вже в давнину втратив своє власне закінчення (носовий звук), це потягло поплутання відмінків називного й знахідного: "*Віл перекинув віз*". Це повело до постановня замінного (родового відмінка) на **-а**: "*Віл перекинув воза*" — це для слухача вже зовсім ясно. Мова всіма своїми способами вимагає, щоб бути ясною.

Цей новий відмінок на **-а** істотою своєю зовсім не є відмінком родовим, бо він у реченні править за знахідного. А своєю формою він не знахідний. Це власне новий відмінок, — заміний на **-а**, яких у нашій мові є кілька» [с. 204].

«По Другій світовій війні, 8 травня 1945 року, Рада Народних Комісарів України ухвалила нового правописа і ним знищила заміний відмінок на **-а** для знахідного відмінку. <...> Року 1946-го Народний комісаріят освіти видав у Києві книжку "Український правопис" (накладом 1.000.000), і в ній на с. 71 подає зовсім ненаукове правило про знахідного відмінка. Правило дуже коротеньке: "Таку форму на **-а**, паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають і деякі інші іменники, напр., *плуг і плуга, дуб і дуба, лист і листа*".

Це правило штучне, русифікаційне, і з наукою не має нічого спільного. <...> По-російському треба конче «*сделал воз*», і тому в Україні по школах, у пресі і в літературі з 30-х років запанували форми російські» [с. 226].

«Відмічу тут, що ті письменники, які перше широко вживали форми родового на **-а** замість знахідного, напр., Максим Рильський, тепер цього не роблять. Чому? Відповідь ясна!

І росіяни накидають думку, що заміний на **-а** — це ознака простацької мови. Цебто ширять те саме, що і до революції росіяни висміювали...» [с. 228].

9. Одружитися на Миколі чи одружитися з Тетяною?

А якщо навпаки – *одружитися на Тетяні*? Чи, може, з *Миколою*? Від чого це залежить? Від статі, від правил чи, можливо, від логіки самої мови?

Щоб розібратися, потрібно вдатися до мовної магії — *орудного соціального відмінка*. Чули про такий? Саме він дозволить нам зрозуміти, чому ми кажемо *одружитися з дівчиною*, а не *на ній*. Як ви гадаєте, що означає цей загадковий «соціативний»? Можливо, щось пов'язане із соціумом, спільнотою?

Так і є. Він означає, що дія відбувається *разом, на рівних*. *Говорити з другом, працювати з колегою, танцювати з сестрою* — усі учасники рівноправні. І так само вживаємо «*одружитися з коханою людиною*». Шлюб укладають однаково як наречений, так і наречена, тобто все відбувається спільно. А ось «*одружитися на комусь*» — це конструкція, яка існує *лише* в російській мові й не відповідає правилам слов'янських мов.

Запам'ятайте: одружуються з тими, кого кохають, а не на тому, хто опинився поруч!

Отож дуже ґрунтовне й цікаве пояснення читаємо в І. Огієнка: «Відмінок орудний т. зв. соціативний (цебто спільнотний, громадський, соборний) витворився в людській мові дуже рано, ще за часу індоєвропейської мовної спільноти народів, і перейшов і в мову праслов'янську. Як явище праслов'янське, орудний соціативний став відомий усім без винятку слов'янським мовам. І по всіх слов'янських мовах цей орудний соціативний відмінок здавна уживається невідмінно з прийменником *з*, напр.: *говорити з батьком, працювати з сином, танцювати з дівчиною* і сотні т. ін. форм» [с. 282].

«Істотною ознакою орудного соціативного є те, що дієслівна дія зовсім однаково захоплює спільність обох частин чи обох осіб, та й сама істота прийменника з якогось підлягання один одному ніколи не визначає. Наприклад: "*Батько товаришує з сусідом*" визначає, що батько й сусід товаришують однаково як один, так і другий, а підлягання кого другому нема.

Усе це треба нам глибше знати, щоб повно зрозуміти віковічну українську (і всеслов'янську) форму "*оженитися з дівчиною*", а не суперечне формі орудного соціативного "*оженитися на дівчині*". "*Оженитися на кому*" — це унікум у мові всього слов'янського світу, відомий тільки в мові російській» [с. 283].

10. Що означають прізвища на **-ОВА** та **-ІВНА**?

Якщо дівчина виходить заміж за пана Шевченка, вона стає *Шевченковою* чи *Шевченківною*? А якщо донька Столяренка — вона *Столяренківна* чи *Столяренкова*?

Раніше в українській мові все було дуже логічно: до заміжжя дівчина носила *батькове ім'я* — із закінченням **-івна, -ївна**. Це свідчило, *чия* вона донька. Наприклад, Марія Шевченківна — донька пана Шевченка. А якщо батько Столяренко? Тоді — Марія Столяренківна.

Після заміжжя жінка приєднувалася до роду чоловіка й отримувала **-ова**: ставала, наприклад, *Шевченковою, Столяренковою*. Це означало, що вона *дружина пана Шевченка* чи *Столяренка*.

Тобто все чітко: незаміжня — за батьком, заміжня — за чоловіком.

А тепер найцікавіше. Багато хто вважає, що прізвище на **-ов/-ова** — це використання російської традиції. Але ж ні! Українська мова мала таку форму задовго до того, як їх почали насаджувати через «русифікацію». Просто згодом, через вплив російської, закінчення **-ова** втратило своє початкове значення «дружина такого-то» і стало загальним варіантом жіночого прізвища.

Іван Огієнко так описує це явище: «Виходячи заміж, жінка втрачає своє родове прізвище, бо єднається з новим родом, родом свого чоловіка і приймає його прізвище, стає по чоловікові **-ова**: *Шевченкова, Столяренкова* і т. ін. До заміжжя панна зветься за батьком: *Шевченківна, Столяренківна*» [с. 284].

Ось і завершилася наша лінгвістична мандрівка. Можемо зробити висновок, що мовознавчі праці Івана Огієнка — це потужні факти про те, як нашу мову спотворювали й нищили. Провідний філолог ХХ століття доводив, що під впливом російської граматики з української навмисно вилучали питомі слова, змінювали будову речень, знебарвлювали її самобутність. Та мова — це не просто засіб спілкування, а жива історія народу, його пам'ять і дух. І. Огієнко закликав берегти її, плекати, повертати справжню силу. Тож наше завдання нині — відродити міць української лексики й граматики, повернути українськість.

Цю статтю можна використовувати на уроках, у позаурочний час або ж просто для власного відкриття глибини українського слова.

Використана література

1. Огієнко І. Наша літературна мова. Київ : Наша культура і наука, 2017. 356 с.